

Željko Kaluđerović, Orhan Jašić,
Zorica Kaluđerović Mijartović

Dike – slijedenje ethosa i nomosa¹

UDK 17

Sažetak

Premda postoji osam ili devet naslova “etičkih” spisa i nekih 216 fragmenata samo u tom segmentu Demokritovog impozantnog opusa, od kojih se u 22 eksplicitno spominje termin *pravda*, njegov doprinos utemeljenju pojma *dike* kod Helena nije srazmjeran kvantitativnom opsegu njegovih dijela. U fragmentima filozofa iz Abdere uglavnom se spominju maksime običajnosne zajednice, opća mjesta o dobrom djelovanju u interesu *polis*a i naglašava potreba poštovanja zakona i normi, sa čijim slijedenjem se pravda i dovodi u blisku vezu. Tome treba dodati i dileme koje se pojavljuju u vezi s autentičnošću i originalnošću pojedinih fragmenata, te oko toga da li se može uspostaviti čvrsta veza između Demokritove fizike i “etike”. U 256. fragmentu (DK68B256) mudrac iz Abdere kaže da je pravda “raditi ono što treba”, a nepravda “ne raditi ono što treba, već se izmicati”. Ovim se, na koncu, potvrđuje da, iako stariji od Platona i savremenik sofista i Sokrata, on zbilja ne utvrđuje bivstvo *dike*, odnosno da u sačuvanim “etičkim” pasažima Demokrit naprosto slijedi samorazumljivu moć općosti nad onim posebnim i pojedinačnim, moć zajedničnosti *polis*a nad posebnim praktičkim stranama njegova života i nad pojedinačnim interesima i namjerama u njemu.

Ključne riječi: Demokrit, etika, pravda, običajnost, zakoni, *polis*, općost, posebnost, pojedinačnost.

¹ Ovaj rad nastao je u okviru projekta “Od različitosti tradicija do zajedničke euro-mediterranske bioetičke platforme – stvaranje alata za dijalog i djelovanje (EuroBio-Med)”, broj 2020-02-7450, koji podupire Hrvatska zaklada za znanost.

Demokrit je autor čiji je opus bio impresivan kako po voluminoznosti tako i po obuhvatnosti područja o kojima se raspravlja u njemu.² Utvrđeno je da se u oko 390 sačuvanih fragmenata, na pravdu (*δίκη*) i njezine derivate nailazi jedino u onom segmentu Trasilovog kataloga koji je naslovljen kao “etička djela”. Na osnovu naslova kataloga (“etička djela”, *Ἠθικά*), te na osnovu toga što su se neki od kasnijih filozofa trudili da spomenute fragmente spoje u logičan, koherentan i originalan sistem i time im pridaju važno mjesto u Demokritovoj filozofiji, moglo bi se zaključiti da se kod njega gotovo neupitno može govoriti o etici, pa i višem od toga – da je on bio utemeljitelj grčke etike.³

Premda pojedini filozofi upravo to i tvrde,⁴ teško je konsekventno odbraniti takvu tezu, najmanje iz dva razloga. Prvo, ne postoji relevantan antički izvor koji bi potvrdio takav stav. Aristotel, čija svjedočanstva imaju signifikantnu težinu i koji je u mnogo čemu hvalio Abderičanina,⁵ nigdje ne spominje njegove “etičke” spise. Kod Demokrita, što je referentnije, ne može biti govora o bilo kakvoj etici ni iz razloga koji su intrinzične prirode. Iz sačuvanih *Fragmenta moralia* vidljivo je da je tamo najčešće riječ o običajnosnim maksimama koje porede pojedine vrijednosti i uputstva, koja, potom, čovjeka koji umije slušati mudre savjete treba da nauče kako da na najbolji način proživi svoj vijek.

Treba imati u vidu da je u presokratskom ambijentu održanja, regulacije i legitimacije praktičkog života, koji je bio utemeljen na *ἔθος*-u kao običaju, pojedinačni ljudski karakter, odnosno

ἔθος, bio medijum prenošenja i samoodržavanja običajnosnog duha. Za nekog pojedinca taj duh prvenstveno se pojavljivao u formi zatečenosti u datim oblicima praktičkog života i njegovog legitimiranja. Te forme su prebivale i trajale u samoniklom jedinstvu momenata praktičkog života, koji su bili čvrsto stopljeni, pa među njima nije bilo neke suštinske napetosti. Njihovo samoniklo jedinstvo održavalo se dugim generacijskim ponavljanjem, ustaljivanjem i uobičajavanjem onoga što se bilo postavilo kao običaj i zakon. Nezavisno od ustaljene moći običajnosti nije moglo nastajati nekakvo samostalno područje individualnih praktičkih svrha. Bilo koja vrsta djelovanja pojedinca u složenim životnim situacijama podlijevala je običajnosnoj mjeri zajednice kojoj je pripadao. Ovo je razumljivo s obzirom na to da još nije postojala dublja podvojenost između sfera privatnog i javnog, između pojedinačnog karaktera i običaja, niti je bilo značajnijeg razdora između namjere i djelovanja pojedinaca, što je podrazumijevalo da *hiatusa* nije moglo biti ni između djelovanja pojedinca i važećih običaja.

Sadržina Demokritovih fragmenata nije potpomagala probijanje kružnog i “vječno istog” karaktera praktičkih životnih manifestacija helenske običajnosti niti se on u njima bavio samosvesnim filozofskim reflektiranjem morala, koji uostalom prije sofista i Sokrata nije ni postojao kao samostalno egzistirajući fenomen.⁶ Analiziranje Abderičaninove “etike”, drugačije kazano, pokazuje da kod njega nije bila na djelu filozofska, nego samo fronetička refleksija.

² U sedamdeset jednom djelu s mogućim Abderičaninovima autorskim pečatom govori se, između ostalog, o *physisu*, kosmologiji, astronomiji, geografiji, fiziologiji, medicini, psihologiji, osjetima, epistemologiji, matematici, magnetizmu, botanici, muzici, slikanju, poljoprivredi, lingvistici, pitanjima koja bi danas nazvali rodnim, i o političkim i takozvanim etičkim stvarima. U kasnijim vremenima Demokrit je postao legendarna figura kojoj su, osim spomenutih, pripisivana i magijska i alhemijska otkrića i spisi. Vidjeti: D. Laertije, *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*, BIGZ, Beograd, 1973, str. 308-310, IX, 45-49.

³ Vidjeti: A. A. Huseinov, G. Irlic, *Istorija etike*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1992, str. 36-37.

⁴ G. Vlastos govori o historijskoj važnosti Demokritove etike kao prve strogo naturalističke etike u grčkom mišljenju. G. Vlastos, “Ethics and Physics in Democritus”, Part 2, p. 62, u: *The Philosophical Review*, Vol. 55, No. 1., Jan., 1946,

pp. 53-64. Visoko mišljenje o Abderičaninovom stvaralaštvu ima i Kan (C. H. Kahn), koji kaže da su prije Platonovih dijaloga jedini vrijedni tekstovi koji su se bavili etikom i psihologijom sa spekulativne ili filozofske tačke gledišta, bili fragmenti Heraklita i Demokrita. C. H. Kahn, “Democritus and the Origins of Moral Psychology”, p. 1, u: *The American Journal of Philology*, Vol. 106, No. 1, spring, 1985.

⁵ Naprimjer u djelu *O postajanju i propadanju* (*Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς*) (315a35): “Čini se da je ovaj (Demokrit, prim. aut.) o svemu razmišljao” (*οὗτος δ' εἰσκε μὲν περὶ πάντων φροντίζει*). Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *O nebu. O postajanju i propadanju*, PAIDEIA, Beograd, 2009, str. 252, 315a35.

⁶ Vidjeti: Ž. Kaluđerović, “Pretpostavke nastanka morala”, *Bošnjačka pismohrana* (Zbornik radova simpozija “Gdje je nestao - moral”), sv. 15, broj 42-43, Zagreb, 2016, str. 135-147.

Najveći dio Demokritovih "etičkih" fragmenta sakupljen je u dvije grupe odvojenih maksima koje su pretežno poslovičnog karaktera. To je, najprije, zbirka od oko 130 gnoma koje su sačuvane u Stobejevoj *Antologiji* (*Ἀνθολόγιον*) (fragmenti obilježeni brojevima od 169-297 po Dilsu (H. Diels). Postoji i kolekcija od 86 gnoma pod naslovom "Zlatne izreke filozofa Demokrata (!)" (u originalu *ΔΗΜΟΚΡΑΤΟΥΣ ΓΝΩΜΑΙ*) (obilježene kod Dilsa brojevima od 35 do 115), koje su formulirane kao uputstvo za ispravno življenje.

O cjelini Abderičaninovih *Fragmenta moralia* postoje podijeljena mišljenja,⁷ koja se kreću u širokom dijapazonu, od Rohdeovog⁸ gotovo potpunog odbijanja njihove autentičnosti, pa sve do Schmidove⁹ konstatacije da se Demokrit kao pisac, mislilac, i kao ličnost, najjasnije predstavlja kroz mnoge provjerene autentične fragmente, koji su sačuvani posredstvom njegovih "etičkih" djela. Dilema o tome kako ocijeniti cjelinu "etičkog" *corpusa* mislioca iz Abdere imao je i takav poznavalac helenskog i presokratskog diskursa kakav je bio Hermann Diels. On na jednom mjestu jednostavno kaže da ispitivanje datog sadržaja ne omogućava ni da se prihvate nekritički svi Demokritovi fragmenti niti da se u cjelini odbace.¹⁰

Mnogi Abderičaninovi "etički" fragmenti, posmatrani čak i iz ondašnje perspektive, naprosto ponavljaju uobičajene fraze običajnosne zajednice i takozvana opća mjesta grčke kulture i civilizacije. Evo nekih ilustracija: "Premda vrše najsrmotnija djela, mnogi se služe

najljepšim riječima" (*Πολλοὶ δρῶντες τὰ αἰσχιστά λόγους ἀρίστους ἀσκέουσι*) (DK68B53a); "Nerazumni postaju u nesreći razumni" (*Οἱ ἀξύνετοι δυστυχεύοντες σωφρονέουσι*) (DK68B54); "Bolje je promišljati prije djela nego kasnije mijenjati mišljenje" (*Προβουλεύεσθαι κρείσσον πρὸ τῶν πράξεων ἢ μετανοεῖν*) (DK68B66); "Neprestano oklijevanje čini djela nedovršenima" (*Τὸ ἀεὶ μέλλειν ἀτελέας ποιεῖ τὰς πράξεις*) (DK68B81); "Mnogi izbjegavaju prijatelje kad ti iz blagostanja upadnu u siromaštvo"¹¹ (*Ἐκτρέπονται πολλοὶ τοὺς φίλους, ἐπὴν ἐξ εὐπορίας εἰς πενίην μεταπέσωσιν*) (DK68B101); "Strah postiže ulagivanje, ali ne stječe dobrohotnost"¹² (*Φόβος κολακεῖν μὲν ἐργάζεται, εὖνοιαν δὲ οὐκ ἔχει.*) (DK68B268) itd.

Postoje i značajna podudaranja određenih Demokritovih izreka s fragmentima koji su danas poznati prvenstveno kao izvorno Heraklitovi. Karakteristična je, naprimjer, sličnost Abderičaninovog 64. fragmenta: "Mnogi veoma učeni nemaju razuma"¹³ (*Πολλοὶ πολυμαθεῖς νοῦν οὐκ ἔχουσιν*) (DK68B64) s Efežaninovim 40. fragmentom: "Mnogoznanje ne uči razumu, jer bi naučilo Hezioda i Pitagoru i nadalje Ksenofana i Hekateja"¹⁴ (*πολυμαθίη νόον (ἔχειν) οὐ διδάσκει· Ἡσίοδον γὰρ ἂν ἐδίδαξε καὶ Πυθαγόρην αὐτίς τε Ξενοφάνεά (τε) καὶ Ἐκαταῖον*) (DK22B40). Slično je i kad su posrijedi Demokritovi fragmenti 65, 171 i 236 (DK68B65, DK68B171 i DK68B236), koji kao da predstavljaju svojevrsan eho 119. i 85. (DK22B119 i DK22B85) Heraklitovog fragmenta.

Podudaranja se tu ne završavaju, jer neki drugi Abderičaninovi fragmenti pokazuju iznenađujuću

⁷ J. F. Procope kaže da mnogi problemi s Demokritovim fragmentima bivaju zbog načina njihovog prenošenja. Parmenidovi, Melisovi ili Anaksagorini pasaži sačuvani su prvenstveno zbog toga što su filozofi, od Aristotela pa nadalje, smatrali da je vrijedno da budu citirani. Segmenti Abderičaninovog "etičkog" opusa, po njemu, većinom su sačuvani u antologijama koje su kompilirane za druge svrhe, a ne da bi prenosili nečiju filozofsku doktrinu. J. F. Procope, "Democritus on Politics and the Care of the Soul", p. 307, u: *The Classical Quarterly*, New Series, Vol. 39, No. 2, 1989.

⁸ Vidjeti: E. Rohde, *Psyche*, Routledge & Kegan Paul, London, 1925, p. 408.

⁹ Vidjeti: W. Schmid, "Der Ausgang der altionischen Naturphilosophie: die Atomistik", pog. 8, u: W. Schmid - O. Stählin, *Geschichte der griechischen Literatur*, I. Teil, 5. Band, 2. Hälfte, 2. Abschnitt, Munich, 1943, s. 276.

¹⁰ H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich - Hildesheim, 1985, s. 154.

¹¹ Prethodnih pet fragmenata preveo je V. Gortan. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb, 1983, str. 159-162, B53a, B54, B66, B81, B101. Njem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich - Hildesheim, 1985, s. 157-158, 160, 163, B53a, B54, B66, B81, B101.

¹² Prev. D. Novaković. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb, 1983, str. 183, B268. Njem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich - Hildesheim, 1985, s. 200, B268.

¹³ Prev. V. Gortan. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 160, B64. Njem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich - Hildesheim, 1985, s. 158, B64.

¹⁴ Prev. M. Sironić. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb, 1983, str. 153, B40. Njem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich - Hildesheim, 1985, s. 160, B40.

bliskost i srodnost sa sokratovskim ili platonovskim viđenjem stvari. Njegov fragment broj 40, kao i fr. 77 (DK68B77) i 171 (DK68B171): “Ni po tijelu ni po bogatstvu nisu ljudi sretni, nego po čestitosti i po razboritosti”¹⁵ (*Ούτε σώμασιν ούτε χρήμασιν εὐδαιμονοῦσιν ἄνθρωποι, ἀλλ’ ὀρθοσύνη καὶ πολυφροσύνη*) (DK68B40), gotovo ponavlja Sokratove riječi izrečene Atinjanima na jednom mjestu u *Odbrani Sokratovoj* (ΑΠΟΛΟΓΙΑ ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ): “Ta ja i ne radim ništa drugo nego neprestano obilazim i savjetujem vas, i mlađe i starije, da se ne starate više ni za tijelo ni za blago, a ni tako revnosno, nego za dušu, da vam ona bude što bolja”¹⁶ (*Οὐδὲν γὰρ ἄλλο πράττων ἐγὼ περιέρχομαι ἢ πειθῶν ὑμῶν καὶ νεωτέρους καὶ πρεσβυτέρους μήτε σωμαίων ἐπιμελεῖσθαι μήτε χρημάτων πρότερον μηδὲ οὕτω σφόδρα ὡς τῆς ψυχῆς ὅπως ὡς ἀρίστη ἔσται*) (Apol.30a-b).

Postoje, napokon, i fragmenti poput onoga koji je smješten između 288. (DK68B288) i 289. (DK68B289): “Demokrit kaže: ‘Nema pred bogatstvom tako sigurnih vrata da ih hir slučaja ne bi otvorio’”¹⁷ (*Οὐκ ἔστιν οὕτως ἀσφαλῆς πλοῦτος πυλεῶν, ὃν οὐκ ἀνοίγει τύχης καιρός*) (41, 59), koji nije prihvaćen kao autentičan od Dielsa i W. Kranza, s obrazloženjem da sadrži jampski trimetar.¹⁸

Kaže također i ovo: “Ljudima iz dobroga nastaje zlo, ako netko ne zna dobrim ravnati i vješto upravljati. Nepravda je takve stvari ubrajati među zlo, nego (ih treba ubrajati) među dobro. A ako je netko voljan, može se dobrim služiti kao pomagalom protiv zla.”²¹

¹⁵ Prev. V. Gortan. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb, 1983, str. 158, B40. Njem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich – Hildesheim, 1985, s. 155, B40.

¹⁶ Prev. M. N. Đurić. Platon, *Sokratova odbrana. Kriton*, BIGZ, Beograd, 2000, str. 29. Original *Odbrane Sokratove* preuzet je iz: Platon, *DES SOKRATES APOLOGIE. KRITON. EUTHYDEMOS. MENEXENOS. GORGLIAS. MENON*, Werke: in 8 Bd.; griech. u. dt., zweiter band, Hrsg. von G. Eigler, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1988, s. 36, 30a-b.

¹⁷ Prev. D. Novaković. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb, 1983, str. 186, * - 41, 59. Njem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich – Hildesheim, 1985, s. 205, * - 41, 59.

¹⁸ Vidjeti: W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy II*, Cambridge University Press, Cambridge, 1965, p. 491.

¹⁹ U prvoj su sljedeća djela: 1. *Pitagora* (Πυθαγόρας), 2. *O raspoloženju mudraca* (Περὶ τῆς τοῦ σοφοῦ διαθέσεως), 3. *O prilikama u Hadu* (Περὶ τῶν ἐν Ἅιδου), 4. *Tritogeneja* (tako

U osam ili devet katalogiziranih “etičkih” spisa, podijeljenih u dvije tetralogije¹⁹ sa oko 216 sačuvanih fragmenata, *dike*²⁰ se eksplicitno spominje ukupno 35 puta u 22 različita fragmenta. Ona se s negativnom partikulom pojavljuje 21 put u 15 fragmenata: kao *ἀδικέοντα* i *ξυναδικέειν* u DK68B38, kao *ἀδικῶν* i *ἀδικουμένων* u DK68B45, kao *ἀδικεῖν* u DK68B62 i DK68B266, kao *ἀδικίης* u DK68B78, DK68B181 i DK68B215, kao *ἀδικέων* u DK68B89 i DK68B266, kao *οὐ δίκαιον* u DK68B173, kao *ἀδικίην* u DK68B193, kao *ἀδικέειν* u DK68B217, kao *ἀδικῆι* i *ἀδικέοντι* u DK68B253, kao *ἀδικίη* u DK68B256, kao *ἀδικουμένοισι* i *ἄδικον* u DK68B261, kao *ἀδικεῖ* u DK68B262 i kao *ἀδικέοντας* u DK68B266. Jedanput pojavljuje se kao oblik *δίκαιον* u DK68B265. Verzija *δίκαιος* pojavljuje se u DK68B50 i DK68B73. Supstantivirano *τὸ δίκαιον* (ili *τὰ δίκαια*) pojavljuje se u DK68B174, DK68B261 i DK68B266. Imenica muškog roda *δικαστής* može se pronaći u DK68B159. Najzad, sama imenica ženskog roda *δίκη* pojavljuje se sedam puta u sljedećim fragmentima: DK68B159, DK68B174, DK68B215, DK68B256, DK68B258 i u DK68B263.

Abdericaninov fragment br. 173 (DK68B173) glasi:

τοῦ αὐτοῦ. ἀνθρώποισι κακὰ ἐξ ἀγαθῶν φύεται, ἐπὴν τις τὰγαθὰ μὴ πιστῆται ποδηγετεῖν μηδὲ ὀχεῖν εὐπόρως. οὐ δίκαιον ἐν κακοῖσι τὰ τοιαῦτα κρίνειν, ἀλλ’ ἐν ἀγαθοῖσιν ὧν τοῖς τε ἀγαθοῖσιν οἶον τε χρῆσθαι καὶ πρὸς τὰ κακὰ, εἴ τι βουλομένωι, ἀλκῆι.

se zove zato što od nje nastaju tri stvari koje (sa)drže sve ljudske stvari) (*Τριτογένεια* (τοῦτο δὲ ἐστίν, ὅτι τρία γίνεται ἐξ αὐτῆς ἅ πάντα ἀνθρώπινα συνεχεῖ). U drugoj tetralogiji su svrstane ove knjige: 1. *O dobroti* (*hrabrosti*) ili *O vrlini* (*Περὶ ἀνδραγαθίας ἢ Περὶ ἀρετῆς*), 2. *Amaltejin rog* (*Ἀμαλθεῖης κέρας*), 3. *O dobroj volji* (*O spokojstvu*) (*Περὶ εὐθυμίας*), 4. *Spomeni etički: djelo “Dobro stanje” ne može se pronaći* (*Ἵπομνημάτων ἠθικῶν ἢ γὰρ Εὐεστῶ οὐκ εὐρίσκειται*).

²⁰ Vlastos piše da je ne samo *τὸ συμφέρον* (korist, interes, šta je za koga najbolje) nego i da su gotovo svi drugi normativni termini Demokritove etike – kakvi su *metron*, *metrion*, *harmonia*, *to deon*, *kairos*, *to kalon*, *to dikaios* – korišteni od medicinskih pisaca da izraze doprinos nekog procesa ili čina stanju zdravlja. G. Vlastos, “Ethics and Physics in Democritus”, p. 387, u: R. E. Allen, D. J. Furley (eds.), *Studies in Presocratic Philosophy II*, Routledge & Kegan Paul Ltd, London, 1975.

²¹ Prev. D. Novaković. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb, 1983, str. 173, B173. Njem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich – Hildesheim, 1985, s. 179, B173.

Demokrit piše da se dobro (*ἀγαθόν*) lako može pretvoriti u zlo (*κακό*) ako neko ne umije adekvatno koristiti dobre stvari. On konstatira da stvari koje su lošim upravljanjem od dobrih postale zle

Kaže također i ovo: “Pogrešaka se ljudi sjećaju bolje nego onog što je dobro urađeno. A i pravo je tako. Jer, kao što ne treba hvaliti onoga koji vraća povjereno blago – ali onaj koji ga ne vraća treba doći na zao glas i biti kažnjen! – tako i arhont nije izabran da čini zlo, nego dobro.”²²

Demokrit je želio poručiti da je arhontu,²⁴ ili nekom drugom ko je izabran da obavlja javnu dužnost, imanentno da to treba da čini dobro i u općem interesu (“A i pravedno je tako” (*καὶ γὰρ δίκαιον οὕτως*), dok je suprotno ponašanje ono što nije prihvatljivo, to jest ono što je “nepravedno” i što treba žigosati.

U fragmentu 253 (DK68B253) Abderićanin kao da se dvoumi da li treba obavljati javne poslove, što proizlazi iz samog duha Helade i kolebanja oko učestvovanja u javnom životu. Prevagu zašto treba ispunjavati svoje obaveze prema *πόλις*-u odnosi činjenica da bi se u suprotnom stekla loša reputacija, iako takav građanin niti otuđuje nečiju imovinu niti čini bilo kakvu drugu nepravdu (*καὶ ἢν μηδὲν μίτη κλέπτῃ μίτη ἀδικῇ*). Kraj ovog fragmenta dodatno zaoštrava Demokritove dileme i razmišljanje, pošto se u njemu navodi da čak i onaj ko ništa ne zanemaruje i ko uz to ne čini nikakvu nepravdu, ipak riskira da dospije na zao glas, pa i da mu se nešto

ne treba svrstavati u zle, nego ih treba tretirati kao izvorno dobre i tad bi to bio pravedan postupak, dok bi suprotan postupak bio nepravedan.²²

U fragmentu 265 (DK68B265):

τοῦ αὐτοῦ. τῶν ἡμαρτημένων ἀνδρωποὶ μεμνέεται μᾶλλον ἢ τῶν εἰς πεποιμένων. καὶ γὰρ δίκαιον οὕτως ὥσπερ (γὰρ τὸν) τὰς παρακαταθήκας ἀποδιδόντα οὐ χρεὶ ἐπαινεῖσθαι, τὸν δὲ μὴ ἀποδιδόντα κακῶς ἀκούειν καὶ πάσχειν, οὕτω καὶ τὸν ἄρχοντα. οὐ γὰρ ἐπὶ τούτῳ ἡιρέθη ὡς κακῶς ποιήσων, ἀλλ' ὡς εἶ.

loše dogodi. Posljednja rečenica u 253. fragmentu veoma je bliska prvoj iz prethodno citiranog 265. fragmenta: “Pogreške su, naime, nužne, a ljudi ne opraštaju lako”²⁵ (*ἀνάγκη δὲ ἁμαρτάνειν, συγγινώσκεσθαι δὲ τοὺς ἀνθρώπους οὐκ εὐπετές*) (DK68B253). Na ovom mjestu pojavljuje se teza da nema ničeg jednostavnijeg od činjenja grešaka, ali ujedno i ničeg težeg od opraštanja zbog počinjene greške. Abderićaninov stav, drugačije rečeno, sadrži izvjesnu relativističku crtu, pa i pesimističku notu, jer tvrdi da je život s ljudima nepredvidiv, pošto zajednica zna da bude i surova čineći očigledne nepravde.²⁶

Fragment broj 50: “Tko potpuno podliježe novcu nikada neće biti pravedan”²⁷ (*ὁ χρημάτων παντελῶς ἦσων οὐκ ἂν ποτε εἶη δίκαιος*) (DK68B50), i fragment broj 261: “Demokrit kaže: ‘Onima koji trpe nepravdu treba pomagati koliko je moguće i ne dopuštati (tako nešto). Takav je postupak dobar i pravedan, a drugačiji je nepravedan i zao”²⁸ (*Δ-ου. ἀδικουμένοισι τιμωρεῖν κατὰ δύναμιν*

²² Sličan zaključak o odnosu prema zdravlju, snazi, ljepoti i bogatstvu može se pronaći u Platonovom dijalogu *Menon* (*ΜΕΝΩΝ* (*ἢ περὶ ἀρετῆς, πειραστικός*)). Na mjestu 88a Sokrat Menonu govori da se iste stvari nekad smatraju korisnim, a nekad štetnim, a da su one korisne kad se pravilno koriste, dok su štetne kad se njima neko loše služi. Uporediti i drugo poglavlje četvrte knjige Ksenofontovih *Uspomena o Sokratu* (*Ἀπομνημονεύματα*).

²³ Prev. D. Novaković. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb, 1983, str. 183, B265. Njem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich – Hildesheim, 1985, s. 199–200, B265.

²⁴ O *ἀρχοντας* se govori i u 266. Abderićaninovom fragmentu (DK68B266). Tekst bilješke predlaže zaštitu “onoga koji pravedno postupuje” (*τὰ δίκαια ποιεῖν*), da ne bi u periodičnom smjenjivanju u vršenju dužnosti potpao pod vlast onih koje je prethodno kažnjavao. Dielsova dopuna izvornog teksta, zbog praznina u njemu, mijenja smisao originala tako da narušava jedno od temeljnih načela antičke demokratije – princip odgovornosti. Po njegovom dodatku, Demokrit kaže da je neprilično da arhont bude odgovoran bilo kome osim samom sebi, te da onaj koji je godinu vladao nad drugima ne bi trebalo da dospije pod vlast tih drugih. H. Diels, W.

Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich – Hildesheim, 1985, s. 200, B266.

²⁵ Prev. D. Novaković. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb, 1983, str. 181, B253. Njem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich – Hildesheim, 1985, s. 196, B253.

²⁶ Srodan, ali ne baš optimističan ton izbija i iz njegovih fragmenta koji spominju djecu (DK68B275, DK68B276, DK68B277). Iako Demokrit kaže da potreba za potomstvom proizlazi iz prirode svih živih bića, on istovremeno smatra da treba uspostaviti izvjesnu distinkciju između ljudi i ostalih živih bića. Specifičnost ljudi je da oni jedini među bićima koja imaju dušu misle da od potomstva koje dobijaju mogu da očekuju i neku korist (DK68B278).

²⁷ Prev. V. Gortan. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb, 1983, str. 159, B50. Njem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich – Hildesheim, 1985, s. 156, B50.

²⁸ Prev. D. Novaković. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb, 1983, str. 182, B261. Njem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich – Hildesheim, 1985, s. 198, B261.

χρή και μὴ παρῆναι· τὸ μὲν γὰρ τοιοῦτον δίκαιον και ἀγαθόν, τὸ δὲ μὴ τοιοῦτον ἄδικον και κακόν (DK68B261), samo potvrđuju mišljenje da kod Demokrita postoje sentence koje nisu ništa više do eksplikacije takozvane narodne mudrosti, bez osobite filozofske razrade i spekulativne dubine.

Kao što i fragment broj 45: “Tko nanosi nepravdu nesretniji je od onoga koji je trpi”²⁹ (ὁ ἀδικῶν τοῦ ἀδικουμένου κακοδαιμονέστερος (DK68B45), izriče misao koja se može pronaći kao Sokratova u razgovoru s Polom u Platonovom dijalogu *Gorgija* (ΓΟΡΓΙΑΣ [ἢ περὶ ἑητορικῆς, ἀνατρεπτικός]) 479e. Prigovor u vezi s

Vjerojatno je, naime, da će onaj kojega od činjenja nepravde odbija samo zakon griješiti potajno, ali nije vjerojatno da će krivdu – bilo potajno, bilo otvoreno – činiti onaj kojega je k dužnosti privelo uvjeravanje. Zbog toga onaj koji svjesno i sa znanjem ispravno postupa, postaje istodobno i junačan i razborit.³¹

Završetak ovog fragmenta: “Zbog toga onaj koji svjesno i sa znanjem ispravno postupa, postaje istodobno i junačan i razborit” (διόπερ συνέσει τε και ἐπιστήμη ὀρθοπραγέων τις ἀνδρεῖος ἅμα και εὐθύγνωμος γίγνεται), podsjeća na Sokratov stav da se svi mogući oblici vrline mogu svesti na jedinstvenu odredbu, i to onu da je vrlina znanje.³² Mnogi Abderičaninovi fragmenti, smatra Perović, direktno se tematski odnose na vrlinu općenito ili na pojedine vrline, i “on prvi od Helena govori o *vrlini karaktera*”.³³ U nastavku ovaj autor dodaje da bez obzira na to što nije samo “dotaknuo” pitanje o vrlini nego se i njome mnogo

ovim fragmentom koji se može uputiti na Demokritov račun jest taj da se u njegovoj zaostavštini nalazi fragment broj 193 (DK68B193), koji direktno proturječi izrečenoj tezi u 45. fragmentu (DK68B45).³⁰ U 193. fragmentu (DK68B193) Abderičanin, naime, kaže da je znak mudrosti sačuvati se od nepravde koja je u izgledu, a da je znak tupe neosjetljivosti ne osvetiti se za učinjenu nepravdu.

Fragment broj 181 (DK68B181) ističe potrebu za usmjeravanjem ka vrlini (ἀρετῇ), i to prije svega verbalnim podsticajima, a ne uz pomoć zakona i prisile. Demokrit još dodaje (DK68B181):

λάτρηι μὲν γὰρ ἀμαρτέειν εἰκὸς τὸν εἰργασμένον ἀδικίης ὑπὸ νόμου, τὸν δὲ ἐς τὸ δέον ἠγμένον πεισοῖ οὐκ εἰκὸς οὔτε λάτρηι οὔτε φανερώς ἔρδειν τι πλημμελές. διόπερ συνέσει τε και ἐπιστήμη ὀρθοπραγέων τις ἀνδρεῖος ἅμα και εὐθύγνωμος γίγνεται.

bavio, Demokrit ipak nije pojmovno odredio vrlinu, odnosno kod njega se ne može utvrditi “šastvo” vrline tako što bi se misaonim kretanjem dospijevalo do njezine biti.

U antitezi *physis-nomos* Abderičanin anticipira govor o, kasnijim jezikom kazano, regijama bitka. Kad je riječ o području *physisa*, onda priroda³⁴ ima ontološki prioritet u odnosu na ljudske konvencije, jer kaže naime: “Po mnijenju slatko, po mnijenju gorko, po mnijenju toplo, po mnijenju hladno, po mnijenju boja, a uistinu atomi i praznina”³⁵ (νόμωι γὰρ φησι γλυκύ, (και) νόμωι πικρόν, νόμωι θερμόν, νόμωι ψυχρόν, νόμωι χροίη,

²⁹ Prev. V. Gortan. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb, 1983, str. 159, B45. Njem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich – Hildesheim, 1985, s. 156, B45.

³⁰ Kod ovakvih uvida ne smije se smetnuti s uma, na Prokopovom tragu, nesigurnost našeg znanja o tome koliko dugo i u kojem obliku su preživjela Abderičaninova izvorna djela i kakva sve pojednostavljanja, modifikacije pa i iskrivljanja su doživjela protokom vremena. U DK68A31, naprimjer, navodi se da su samo dvije knjige stvarno njegove (*Veliki red sveta* (Μέγας διάκοσμος) i *O prirodi kosmosa* (Περί φύσεως κόσμου)), a u narednom 32. fragmentu (DK68A32) zabilježeno je da je sastavljač popisa Demokritovih djela i rječnika termina koje je ovaj upotrebljavao bio aleksandrijski bibliotekar Kalimah, a ne u potonjoj tradiciji češće spominjani Trasil.

³¹ Prev. D. Novaković. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb, 1983, str. 174, B181. Njem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann,

Zürich – Hildesheim, 1985, s. 181-182, B181. Tezu o značaju vještine uvjeravanja podupire i Platon u *Zakonima* (ΝΟΜΟΙ Η ΝΟΜΟΘΕΣΙΑΙ) 890b-d, na mjestu na kojem se Atinjanin obraća Kliniji govoreći da zakonodavac kod donošenja zakona treba da se služi i ovom vještinom ne bi li na taj način (u)činio ljude pitomijima.

³² Detaljnije: Ž. Kaluderović, “Sokratovo poimanje pravednosti”, *U Sokratu se krije ΣΟΚΡΑΤΗΣ*, zbornik radova, urednici Z. Arsović i Ž. Škuljević, Udruženje HIJATUS, Zenica – Banja Luka, 2011, str. 33-52.

³³ M. A. Perović, *Filozofija morala*, Cenzura, Novi Sad, 2013, str. 302.

³⁴ O segmentima Abderičaninove filozofije prirode vidjeti: Ž. Kaluderović, “Leukipovi i Demokritovi atomi i praznina”, *Logos*, Vol. 3, br. 1, Tuzla, 2015, str. 35-55.

³⁵ Prev. V. Gortan. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb, 1983, str. 147, B9. Njem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich – Hildesheim, 1985, s. 139, B9.

ἐτεῆρι δὲ ἄτομα καὶ κενόν) (DK68B9). U drugom području koje obuhvata socijalni život izvjesno je da Demokrit ističe *nomos*, posebno bezrezervno

Dobrohotan čovjek koji se laća pravednih i zakonitih djela veseli se i na javi i u snu, zdrav je i bezbrižan. No onaj koji se ne obazire na pravdu i ne čini ono što je potrebno, njega sve takve stvari rastužuju, a kad se prisjeti toga, preplašen je i samog sebe muči.³⁶

Suptilna zapažanja o snazi i vrijednosti zakona mogu se pronaći u 248. (DK68B248) fragmentu, koji, ipak, sugerira da ni najbolje ustrojeni zakoni mnogo ne vrijede ako su ljudi

Sve što nepravedno nanosi štetu treba ubijati po svaku cijenu. Tko tako postupi, imat će u svakom poretku više dobra raspoloženja, pravne sigurnosti, hrabrosti i imetka.³⁷

Stobej bilježi (DK68A167) da Demokrit blaženstvo (*eudaimonía*) naziva raznim imenima, poput *eúθυμία* (dobra volja, spokojstvo), *εὐεστώ* (dobro stanje, zdravlje, sreća), *ἀρμονία* (spajanje, sklad, saglasje), *συμμετρία* (prava razmjera, sklad),³⁸ *ἀταραξία* (duševni mir, neuzbuđenost). Stobej u navedenom fragmentu još dodaje da ono, navodno, dolazi od "moći rasuđivanja i biranja užitaka, a to je najljepše i najkorisnije za ljude"³⁹

³⁶ Prev. D. Novaković. H. Diels, *Predskokratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb, 1983, str. 173, B174. Njem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich – Hildesheim, 1985, s. 179–180, B174. Značaj koji Demokrit pridaje *nomosu* dolazi do izražaja i u njegovom savjetu da se ne čini zlo u nadi da će ostati skriveno. Samo-poštovanje koje to čini nemogućim treba se uspostaviti kao zakon u duši, a on treba da glasi: "Ne čini ništa nedostojno!" (*ὥστε μηδὲν ποιεῖν ἀνεπιτήδειον*) (DK68B264). Ovaj imperativ, koji po nekim autorima predstavlja nagovještaj pleoajea za ono što će u modernim vremenima biti nazvano "autonomnom etikom", ustvari ukazuje na Abderićaninovo uzdizanje stare helenske vrline *aidosa*, kao nereflektiranog "moralnog" stida pojedinca, koji je bio jedan od stupova zajedničnosti ljudi i uvjet da *polis* uopće postoji. Istovremeno on ukazuje koliko je u ovom fragmentu *nomos* daleko od obične konvencije i subjektivnog uvjerenja. Naglasak na "ovom fragmentu", prije svega, jest zbog prethodno citiranog devetog fragmenta (DK68B9). Vidjeti: M. N. Đurić, *Istorija helenske etike*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1990, str. 169.

³⁷ Prev. D. Novaković. H. Diels, *Predskokratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb, 1983, str. 182, B258. Njem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich – Hildesheim 1985, s. 197, B258. Tekst

poštivanje zakona, koje on stavlja u istu ravan s pravdom. Dobar primjer za to je njegov 174. fragment (DK68B174):

ὁ μὲν εὐθυμος εἰς ἔργα ἐπιφερόμενος δίκαια καὶ νόμιμα καὶ ὕπαρ καὶ ὄναρ χαίρει τε καὶ ἔρρωται καὶ ἀνακηθῆς ἐστίν· ὅς δ' ἂν καὶ δίκης ἀλογῆι καὶ τὰ χρηρῆ ἔόντα μὴ ἔρρηι, τούτῳ πάντα τὰ τοιαῦτα ἀτερπείη, ὅταν τευ ἀναμνησθῆι, καὶ δέδοικε καὶ ἑωυτὸν κακίζει.

na koje se oni odnose loši. Koliko čvrsto stoji na stanovištu legaliteta i moći pravde, "Mudrost" (*Σοφία*) iz Abdere pokazuje i u 258. (DK68B258) fragmentu:

κτείνειν χρηρῆ τὰ πημαίνοντα παρὰ δίκην πάντα περὶ παντός· καὶ ταῦτα ὁ ποιῶν εὐθυμίας (?) καὶ δίκης καὶ θάρσεος καὶ κτήσεως (?) ἐν παντὶ κόσμῳ μέζω μῶραν μεδέξει.

(ἐκ τοῦ διορισμοῦ καὶ τῆς διακρίσεως τῶν ἡθονῶν, καὶ τοῦτ' εἶναι τὸ κάλλιστόν τε καὶ συμφωρότατον ἀνδρώποισ). Pišući o istom problemu u 169. fragmentu, Ciceron kaže: "Zato, naime najveće dobro naziva on dobrim raspoloženjem (*eúθυμία*), a često i neustrašivošću (*ἀδαμβία*), a to je stanje duha lišeno straha"⁴⁰ (ideo enim ille summum bonum *eúθυμίαν* et saepe *ἀδαμβίαν* appellat, id est animum terrore liberum) (DK68A169).

izvornika u rukopisima je iskvaren, a prvu rečenicu je moguće protumačiti tako da se ona odnosi na životinje štetiočine iz prethodnog 257. fragmenta (DK68B257), ali i na ljude, kako tvrdi naredni 259. fragment (DK68B259). Kad je riječ o ljudima i sankcioniranju prekršilaca "zakona otaca" i onih koji ne uvažavaju pravdu, postoji ograničenje koje se također može protumačiti kao zastupanje ideje *νομοθεσία*-e. Nakon konstatacije da treba "ubijati neprijatelja u svakom poretku" (*κτείνειν πολέμιον ἐν παντὶ κόσμῳ*), rečenica se završava opaskom da je to moguće uraditi samo ako "zakon to ne sprečava" (*ἐν ᾧ μὴ νόμος ἀπιέρει*) (DK68B259).

³⁸ Riječi kojima se blaženstvo identificira kao *ἀρμονία* ili *συμμετρία*, mogu, osim demokritovskog autorstva, s gotovo istom uvjerljivošću nositi i pitagorejski pečat i biti pripisane Sokratu i Platonu. Vidjeti i: V. Vindelband, *Istorija filozofije*, BOOK & MARSO, Beograd, 2007, str. 89–90.

³⁹ Prev. V. Gortan. H. Diels, *Predskokratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb, 1983, str. 138, A167. Njem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich – Hildesheim, 1985, s. 129, A167.

⁴⁰ Prev. V. Gortan. H. Diels, *Predskokratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb, 1983, str. 139, A169. Njem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich – Hildesheim, 1985, s. 129, A169.

Imenica ženskog roda *ἀσφαμβία* (neustrašivost, nebojažljivost), koja je spomenuta u Ciceronovom zapisu, pojavljuje se i u četvrtom fragmentu (DK68B4) da označi ono što je po

Abderičaninu *telos*⁴¹ života. U 215. fragmentu (DK68B215), pak, ona je upotrijebljena da pokaže da se veličina i slava pravde sastoji u smjelosti i neustrašivosti misli:

Demokrit kaže: “Dika je pravednosti čvrstina i neustrašivost (*ἀσφαμβίη*) misli; kraj je nepravednosti strah od nesreće.”⁴²

Δ-ου. δίκης κῦδος γνώμης δάσσοσ και ἀσφαμβίη, ἀδικίης δὲ δεῖμα ξυμφορῆς τέρμα.

Fragment broj 256 (DK68B256) najbliži je određenju *dike*:

Pravednost je raditi ono što treba, a nepravednost ne raditi ono što treba, već se izmicati.⁴³

δίκη μὲν ἔστιν ἔρδειν τὰ χρῆ ἔόντα, ἀδικίη δὲ μὴ ἔρδειν τὰ χρῆ ἔόντα, ἀλλὰ παρατρέπεσθαι.

Na prvi pogled nije potpuno jasno šta za Demokrita znači “raditi ono što treba” (*ἔρδειν τὰ χρῆ ἔόντα*), odnosno “ne raditi ono što treba, već se izmicati” (*μὴ ἔρδειν τὰ χρῆ ἔόντα, ἀλλὰ παρατρέπεσθαι*). Evidentno je da je u ovoj izreci naglasak na onome “raditi” (*ἔρδειν*) i na onome “treba” (*χρῆ*).

U 262. (DK68B262) i 263. (DK68B263) fragmentu precizira se šta ovo “trebanje” označava, kako u vezi s pravdom tako i u vezi s nepravdom. U 262. fragmentu (DK68B262) Abderičanin kaže da treba osuđivati ljude koji čine djela koja zaslužuju progonstvo i zatvor, te one koji zasluže neku drugu kaznu, i da ih ne treba oslobađati, pa nastavlja: “Onaj koji (nekoga) protuzakonito oslobodi, ravnajući se pritom dobitkom ili užitkom, čini nepravdu i to mu mora tištati srce”⁴⁴ (*ὅσ δ’ ἂν παρὰ νόμον ἀπολύη κέρδει ὀρίζων ἢ ἡδονῆι, ἀδικεῖ, και οἱ τοῦτο ἐγκάρδιον ἀνάγκη εἶναι*) (DK68B262).

Ovim se stiže korak bliže Demokritovom određenju pravde, pošto je ona, kako je nagoviješteno, vezana za slijeđenje zakona i normi. Sferu trebanja određuju pisani i nepisani akti i uredbe koji reguliraju život običajnosne zajednice. Izvan ovog poštovanja zakona i normi, što bi, uvjetno kazano, bila supstancija pravde,⁴⁵ postoji nešto što bi se moglo nazvati građanskom vrlinom, koja govori o nečijem prevladavanju vlastitih slabosti i odavanju priznanja najboljima. O tome Abderičanin piše u drugospomenutom fragmentu: “Najviše pravednosti i vrline ima onaj koji najveće časti udjeljuje <najdostojnijima>”⁴⁶ (*δίκης και ἀρετῆς μεγίστην μετέχει μοῖραν ὁ [τιμᾶς] ἀξίας τὰς μεγίστας τάμνων <τοῖς ἀξιοτάτοις> (?)*) (DK68B263).

Demokrit je bio, ako ne vrhunac, ono barem posljednja ili jedna od posljednjih instanci presokratskog istraživanja *physisa*. Kod njega se

⁴¹ Premda je Demokrit autor i spisa karakterističnog naziva *O svrsi* (*περὶ τέλους*) (DK68B4), njegov konceptijski prilaz, općenito gledano, teško može biti teleološki. Aristotel kaže da je Abderičanin propustio govoriti o onome “zbog čega” (*τὸ οὗ ἕνεκα*) i da sve što obavlja priroda svodi na nuždu (*GA789b2-4*), što se potvrđuje i u DK28A32, s tim što se tamo tvrdi da je nužda sama “usud, pravda, providnost i tvorac kozmosa” (*εἰμασμένην και δίκην και πρόνοιαν και κοσμοποιόν*). Prev. D. Škiljan. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb, 1983, str. 200, A32. Njem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich – Hildesheim, 1985, s. 223, A32.

⁴² Prev. D. Novaković. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb, 1983, str. 178, B215. Njem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich – Hildesheim, 1985, s. 189, B215.

⁴³ Prev. D. Novaković. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb, 1983, str. 181, B256. Njem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich – Hildesheim, 1985, s. 197, B256.

⁴⁴ Prev. D. Novaković. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb, 1983, str. 182, B262. Njem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich – Hildesheim, 1985, s. 199, B262.

⁴⁵ Abderičanin samo još jednom potvrđuje da, iako stariji od Platona i savremenik sofista i Sokrata, njegovo shvatanje pravde slijedi samorazumljivu moć općosti nad onim posebnim i pojedinačnim, moć zajedničnosti *polis*a nad posebnim praktičkim stranama njegovog života i nad pojedinačnim interesima i namjerama u njemu. Vidjeti i: Ž. Kaluđerović, O. Jašić, “Predstavljnje, razumevanje i poimanje *dike* i *dikaiosyne*”, *Pedagoška stvarnost*, god. LXII, br. 2, Novi Sad, 2016, str. 221-234.

⁴⁶ Prev. D. Novaković. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb, 1983, str. 182, B263. Njem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich – Hildesheim, 1985, s. 199, B263. Slična tvrdnja može se pronaći i kod Heraklita u njegovom 49. fragmentu (DK22B49), u kojem piše da je jedan vrijeme isto koliko i deset hiljada drugih, samo ako je najbolji.

nagovještava ideja o opreci φύσις-νόμος⁴⁷ i izričito ideja o opreci *physis-tyche*. Njegov kosmološki pojam prirode postupno prelazi u antropološki pojam prirode, na kojem počiva ljudska razboritost, koja se njeguje *paideiom*. Kad je riječ o praktičkim stvarima koje se odnose na čovjeka,⁴⁸ zakone, norme i običaje, kod Abderičani na se mogu pronaći isključivo savjetodavni elementi koji su bili karakteristični za pred-etičko

i pred-moralno iskustvo Helena. Ako mu, konačno, treba odati priznanje zbog pokušaja definiranja pravde i njeno vezivanje za sferu *nomosa*, ne smije se zaboraviti da u Demokritovim fragmentima ipak nema utvrđivanja bivstva *dike*, već se u brojnim *Fragmenta moralia* pokazuje samo zgusnuta praktička mudrost običajnog svijeta, gnome, to jest poučne izreke tog svijeta, i ništa drugo.

⁴⁷ Za suprotno stanovište vidjeti: K. K. V. Tejlor, "Anaksagora i atomisti", str. 240-241, u: K. K. V. Tejlor (ur.), *Istorija filozofije I*, ΠΛΑΤΩ, Beograd, 2007.

⁴⁸ Koji se (ne)određuje na sljedeći način (DK68B165): "Čovjek je ono što svi znamo" (Ἄνθρωπος ἐστὶν ὃ πάντες ἴδμεν). Prev. Ž. Kaluderović. H. Diels, *Predsokratovci*

fragmenti II, Naprijed, Zagreb, 1983, str. 172, B165. Njem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich – Hildesheim, 1985, s. 177, B165. Na čuvenom mjestu u 34. fragmentu za čovjeka se kaže i da je "mali poredak svijeta" (μικρῶν κόσμῳ) (DK68B34).

Literatura

- Aristotel, *O nebu. O postajanju i propadanju*, PAIDEIA, Beograd, 2009.
- Aristotel, *O rađanju životinja*, PAIDEIA, Beograd, 2011.
- Aristotelis Opera*, ex. rec. Immanuelis Bekkeri, ed. Acad. Regia Borussica, I-V, Berlin, 1831-1870. Novo izdanje pripremio je O. Gigon, Berlin 1970-1987. Svi Aristotelovi navodi sravnjavani su prema ovom izdanju.
- Diels, H., Kranz, W., *Die Fragmente der Vorsokratiker I-III*, Weidmann, Zürich – Hildesheim, 1985-1987.
- Diels, H., *Predsokratovci fragmenti I-II*, Naprijed, Zagreb, 1983.
- Đurić, M. N., *Istorija helenske etike*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1990.
- Guthrie, W. K. C., *A History of Greek Philosophy II*, Cambridge University Press, Cambridge, 1965.
- Husejinov, A. A., Irlac, G., *Istorija etike*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1992.
- Kahn, C. H., "Democritus and the Origins of Moral Psychology", *The American Journal of Philology*, Vol. 106, No. 1. spring, 1985.
- Kaluderović, Ž., "Leukipovi i Demokritovi atomi i praznina", *Logos*, Vol. 3, br. 1, Tuzla, 2015, str. 35-55.
- Kaluderović, Ž., Jašić, O., "Predstavljanje, razumevanje i poimanje *dike* i *dikaioσύνη*", *Pedagoška stvarnost*, god. LXII, br. 2, Novi Sad, 2016, str. 221-234.
- Kaluderović, Ž., "Pretpostavke nastanka morala", *Bošnjačka pismohrana* (Zbornik radova Simpozija "Gdje je nestao - moral"), sv. 15, broj 42-43, Zagreb, 2016.
- Kaluderović, Ž., "Sokratovo poimanje pravednosti", u: Zborniku: *U Sokratu se krije ΣΟΚΡΑΤΗΣ*, urednici Z. Arsović i Ž. Škuljević, Udruženje HIJATUS, Zenica – Banja Luka, 2011.
- Ksenofont, *Uspomene o Sokratu*, BIGZ, Beograd, 1980.
- Laertije, D., *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*, BIGZ, Beograd, 1973.
- Perović, M. A., *Filozofija morala*, Cenzura, Novi Sad, 2013.
- Platon, *Gorgija* (u: *Protagora. Gorgija*), Kultura, Beograd, 1968.
- Platon, *Menon* (u: *Dijalozi*), Kultura, Beograd, 1970.
- Platon, *Sokratova odbrana* (u: *Sokratova odbrana. Kriton*), BIGZ, Beograd, 2000. Original *Odbrane Sokratove* preuzet je iz: Platon, *DES SOKRATES APOLOGIE. KRITON. EUTHYDEMOS. MENEXENOS. GORGIAS. MENON*, Werke: in 8 Bd.; griech. U. dt., zweiter band, Hrsg. Von G. Eigler, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1988.
- Platon, *Zakoni*, Dereta, Beograd, 2004.
- Procope, J. F., "Democritus on Politics and the Care of the Soul", *The Classical Quarterly*, New Series, Vol. 39, No. 2, 1989.
- Rohde, E., *Psyche*, Routledge & Kegan Paul, London, 1925.
- Schmid, W., "Der Ausgang der altionischen Naturphilosophie: die Atomistik", pog. 8, u: W. Schmid – O. Stählin, *Geschichte der griechischen Literatur*, I. Teil, 5. Band, 2. Hälfte, 2. Abschnitt, Munich, 1943.
- Tejlor, K. K. V., "Anaksagora i atomisti", u: K. K. V. Tejlor (ur.), *Istorija filozofije I*, ΠΛΑΤΩ, Beograd, 2007.
- Vindelband, V., *Istorija filozofije*, BOOK & MARSO, Beograd, 2007.
- Vlastos, G., "Ethics and Physics in Democritus", u: R. E. Allen, D. J. Furley (eds.), *Studies in Presocratic Philosophy II*, Routledge & Kegan Paul Ltd, London, 1975.
- Vlastos, G., "Ethics and Physics in Democritus" (Part Two), *The Philosophical Review*, Vol. 55, No. 1. Jan. 1946.

Abstract

Dike – Following Ethos and Nomos

Željko Kaluđerović, Orhan Jašić, Zorica Kaluđerović Mijartović

Although there are eight or nine titles of “ethical” writings and about 216 fragments only in that segment of Democritus’ impressive opus, 22 explicitly mention the term justice, his contribution to the Hellenic notion of the *dike* is not commensurate with the quantitative scope of his works. The fragments of the philosopher of Abdera mostly mention the maxims of morality-based community, commonplaces about good action in the interest of *polis*, and emphasize the need to respect laws and norms, with the following of which justice is closely connected. To this should be added the dilemmas that arise regarding the authenticity and originality of particular fragments and whether a strong connection can be established between Democritus’ physics and “ethics.” In fragment 256 (DK68B256), the sage of Abdera says that justice is “doing what should be done,” and injustice is “not doing what should be done but turning away from it.” This confirms that, although older than Plato and a contemporary of the Sophists and Socrates, he does not, in fact, determine the substance of the *dike*. In preserved “ethical” passages, finally, Democritus simply succeeds the self-evident power of generality over the specific and the individual, the power of the commonality of the *polis* over the specific practical aspects of its life and individual interests and intentions in it.

Keywords: Democritus, “ethics”, justice, morality, laws, *polis*, generality, specificity, individuality.